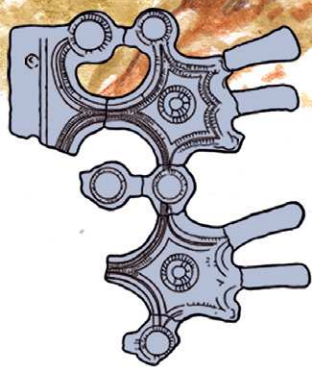
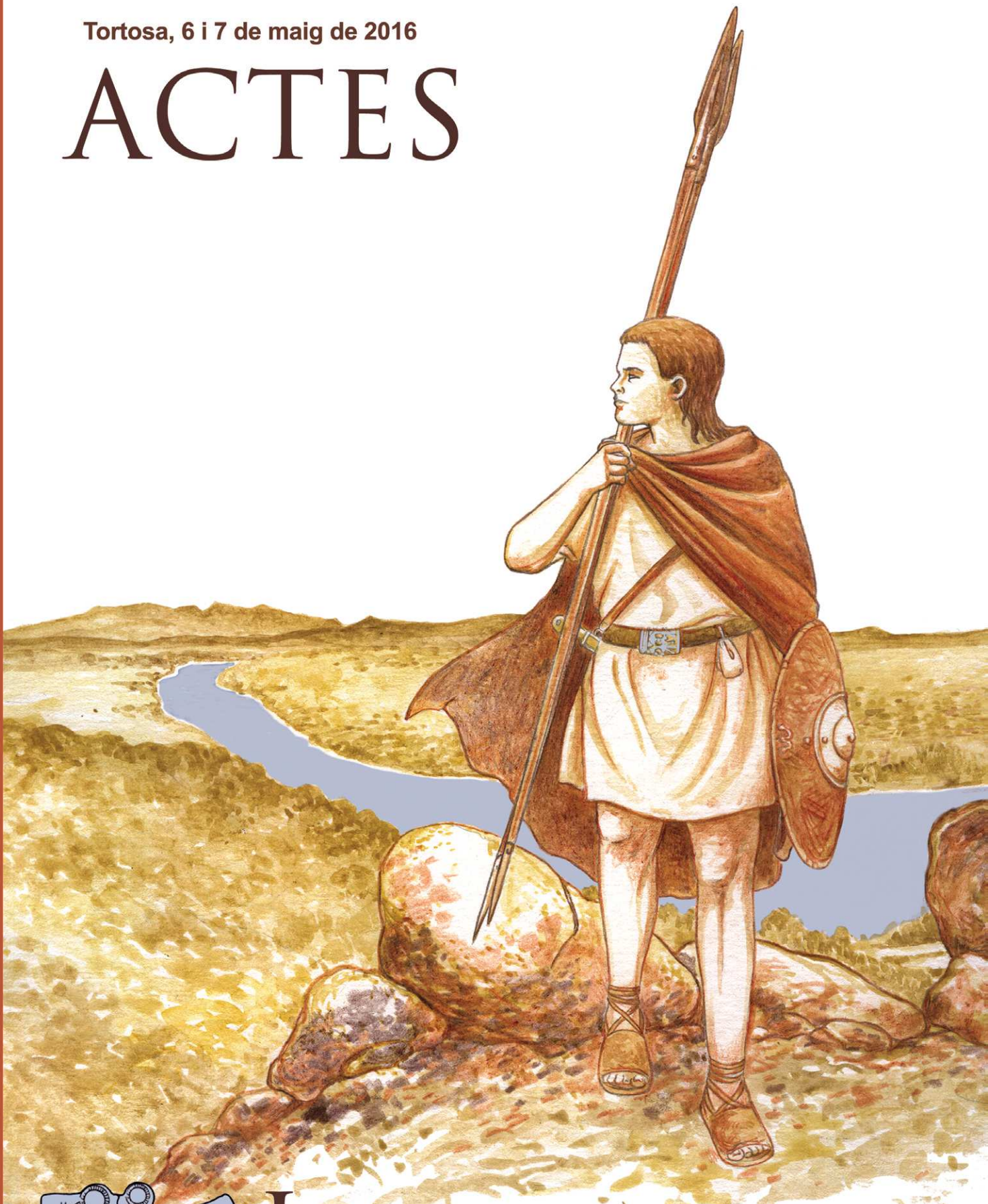

Tortosa, 6 i 7 de maig de 2016

ACTES

I JORNADES D'ARQUEOLOGIA

DE LES TERRES DE L'EBRE

ACTES DE LES I JORNADES D'ARQUEOLOGIA
DE LES TERRES DE L'EBRE

COMISSIÓ ORGANITZADORA

Coordinació

Joan Martínez
Arqueòleg territorial
Serveis Territorials de Cultura
a les Terres de l'Ebre

Jordi Diloli
Professor del Departament d'Història
i Història de l'Art
Universitat Rovira i Virgili

Maria del Mar Villalbí
Conservadora d'arqueologia
Museu de les Terres de l'Ebre

Equip de treball

Ramon Ferré
Arqueòleg
Serveis Territorials de Cultura
a les Terres de l'Ebre

Núria Pegueroles
Cap de la Secció de Gestió
Serveis Territorials de Cultura
a les Terres de l'Ebre

Ferran Bladé
Director territorial
Serveis Territorials de Cultura
a les Terres de l'Ebre

Àlex Farnós
Director
Museu Terres de l'Ebre

Martí Poy
Col·laborador
Serveis Territorials de Cultura
a les Terres de l'Ebre

Joan Mulet
Col·laborador
Serveis Territorials de Cultura
a les Terres de l'Ebre

Organitza:

Col·labora:

I JORNADES
D'ARQUEOLOGIA
DE LES TERRES DE L'EBRE

Tortosa – Palau Oliver de Boteller
Serveis Territorials de Cultura de les Terres de l'Ebre
6 i 7 de maig de 2016

© Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

© dibuix de la portada:

Toni Tèrmens

Compost i compaginat per M. Glòria Sabaté Fontantet - Tartaruga Edicions
Major, 14 · Alfara de Carles · 660 579 668

Imprès per Cevagraf, SCCL

Praga, 22 - 24 · Pol. Ind. Cova Solera · 08191 Rubí

Dipòsit legal: T 1452-2016

ISBN: 978-84-945741-1-5

La reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, començant-hi la reprografia i el tractament informàtic, com també la distribució d'exemplars mitjançant lloguer i préstec, resten rigorosament prohibides sense l'autorització escrita de l'editor i estaran sotmeses a les sancions establertes per la llei.

Taula

Presentació 8

COMUNICACIONS

- Actuacions del programa “Corpus de Pintures Rupestres de Catalunya” a les Terres de l'Ebre 12
- El proyecto de investigación 4D VULL en Uldecona. Resultados de la campaña 2015 28
- Primeres datacions indirectes de pintures rupestres de Catalunya: els abrics I i V del conjunt rupestre d'Ermites (Uldecona, Montsià, Tarragona) 45
- El jaciment de superfície del Barranc de Santa Eulàlia (El Perelló, Baix Ebre): un nou conjunt del Paleolític superior al sud de Catalunya 56
- Epipaleolític i neolític antic a la serra del Caro: les coves de l'Hospital i del Vidre (Roquetes, Baix Ebre) 63
- Les ocupacions prehistòriques a les Coves de l'Aumediella (Benifallet): una visió sintètica 78
- El tram baix de l'Ebre a les èpoques del Neolític i Bronze inicial: Aportacions al seu coneixement a partir de l'assentament del Molló (Móra la Nova) 90
- 60 anys després de la Cova del Calvari (Amposta, Montsià). Revisió en curs i aportació de noves dades analítiques al Campaniforme del nord-est de la Península Ibèrica 104
- Aportacions al coneixement arqueològic de Flix. Resultats de les prospeccions sistemàtiques al nord del Meandre 116
- Reflexió sobre l'estètica global, l'ús i la funcionalitat dels collars d'època neolítica de les terres de l'Ebre 127
- Els elements d'adorn personal a l'Ebre. Una aproximació a la societat (neolític inicial-bronze final) 136
- Prospecció sistemàtica i sondejos arqueològics al paratge “Mas de Xies-Pla de les Sitges” (Tortosa, Baix Ebre) 148
- Vies de comunicació entre el Baix Ebre, la Terra Alta i la Ribera d'Ebre durant l'antiguitat. Les prospeccions del Barranc de Voravall, Canaletes, Xalamera, Riu Sec, i barrancs de Gandesa i Pinell 158
- La residència fortificada aïllada de la Primera Edat del Ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià) 165
- Desenvolupament d'una proposta d'estudi dels elements elaborats amb terra crua en contextos protohistòrics. El cas del jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià) 187
- L'assentament de la Primera Edat del Ferro de la Ferradura (Uldecona, Montsià) 200
- Intervenció arqueològica d'urgència al jaciment dels Malladarets 217
- Intervenció arqueològica d'urgència als jaciments del Mas de Godes i Vall del Raser (Orta de Sant Joan, Terra Alta) 226
- Intervencions arqueològiques al jaciment protohistòric dels Tossals (Aldover, Baix Ebre) 233
- Intervenció arqueològica d'urgència al jaciment de la necròpolis de les Esquarterades 242

- Intervencions arqueològiques a la necròpolis ibèrica de les Esquarterades (Uldecona, el Montsià). 2014-2015 255
- La necròpolis ibèrica de Mianes (Santa Bàrbara, Montsià). Noves aportacions i estudi de conjunt 273
- L'assentament protohistòric de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre) 284
- Castellet de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre), intervencions entre 2010 i 2013 298
- L'assentament ibèric de Sebes (Flix, Ribera d'Ebre). Intervencions 2011-2015 313
- L'excavació de la Zona 3 en el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), un nou fragment de trama urbana en l'angle sud-oest de la ciutat ibèrica 329
- Noves excavacions al nucli fortificat del Coll del Moro de Gandesa (2014-2015) 342
- La ceràmica a torn de l'assentament protohistòric del Castell d'Amposta 356
- Intervenció de consolidació de les estructures muraries al jaciment arqueològic del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre) 368
- Intervenció de consolidació de les estructures muraries al jaciment arqueològic del "Turó del Calvari" 375
- Guerra i conflicte en el curs inferior de l'Ebre en època romanorepublicana: les intervencions arqueològiques a la Palma, Camí del Castellet de Banyoles i les Aixalelles 380
- Intervencions arqueològiques a l'església i el carrer de Sant Domènec (Tortosa, Baix Ebre) 395
- Projecte Ager Dertosanus 405
- Intervenció arqueològica a la vil·la romana de l'Ereta (Batea, Terra Alta) 415
- Mas de Mauricio. Una primera aproximació a un yacimiento de época romana en las Terres de l'Ebre (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre) 422
- Ocupació de la vil·la romana de la Carrova (Amposta, Montsià) a través de l'estudi del conjunt numismàtic 439
- Intervenció arqueològica al carrer de Sant Felip Neri (Tortosa, Baix Ebre) 450
- Intervenció arqueològica a l'Hospitalitat de Lourdes (Tortosa, Baix Ebre) 462
- Intervenció arqueològica al carrer Montcada (Tortosa, Baix Ebre) 472
- El poblament rural del Baix Ebre i Montsià entre l'Antiguitat Tardana i el Feudalisme. Prospeccions arqueològiques a les Terres de l'Ebre entre els anys 2010 i 2011 489

Intervenció arqueològica al carrer Montcada (Tortosa, Baix Ebre)

Jordi Diloli*

Jordi Vilà*

David Bea*

Aleix González*

Helena Kirchner**

* GRESEPIA – Seminari de Protohistòria i Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili

** Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

Els treballs arqueològics efectuats al carrer Montcada entre els anys 2006 i 2010 han permès treure a la llum una seqüència històrica i arqueològica força dinàmica sobre l'esdevenir de la ciutat de Tortosa, amb una continuació estructural constituïda, des d'època més moderna a més antiga, per la construcció de l'Institut d'Ensenyament Secundari, el conjunt conventual jesuïta (segle XVIII), el moment baix medieval amb els grans edificis senyorials (segles XIV-XVII), l'estructuració urbana cristiana posterior a la conquesta, part de la ciutat andalusina, concretament un raval extramurs (segles XI i XII) i, finalment, les restes d'una necròpolis romana baix-imperial de la ciutat de Dertosa.

Abstract

The archaeological works realized in the Montcada street between the years 2006 and 2010 have documented a historical and archaeological sequence of the Tortosa city, with a definite occupation, of more modern epoch to more ancient, for the building of an Institute, a Jesuit convent (18th century), big lordly houses (14th-17th centuries), the christian city later to the conquest, a neighbourhood outside of the Muslim city (11th and 12th centuries) and, finally, the remains of a roman late cemetery of Dertosa city.

INTRODUCCIÓ

Si bé és innegable la importància que ha tingut la ciutat de Tortosa des de l'antiguitat, vertebrant el territori del curs inferior de l'Ebre i l'interès que ha suscitat el seu esdevenir entre els historiadors, sobretot locals, al llarg de la seva història, la recerca més actualitzada efectuada sobretot des dels centres investigadors del país, ha estat refractària a implicar-s'hi d'una forma programada, essent les dades aportades sobretot per aquests autors vernacles les que han servit per avançar en el coneixement de la ciutat, amb les mancances que aquesta situació ha pogut provocar. No és, però, la nostra intenció desmerèixer la tasca que han desenvolupat durant segles historiadors locals i forans, doncs a través de l'estudi dels textos antics o mitjançant la recuperació, molts cops amb tot tipus d'entrebancs, de les restes del subsòl, han proporcionat una informació bàsica a l'hora de perfilar un estudi aprofundit de l'evolució històrica del municipi.

De fet, és gràcies sobretot a l'arqueologia, especialment als resultats de les intervencions desenvolupades els darrers anys, que tenim una imatge més acurada sobre l'evolució urbana de Tortosa, si bé aquest tipus de recerca s'ha vist condicionada tant per variables de tipus antròpic com natural. És així que, fins la intervenció que presentem, mai s'havia desenvolupat a Tortosa un projecte d'investigació arqueològica al bell mig del nucli antic, en una superfície prou gran que permetés analitzar la seqüència històrica de la ciutat des d'època romana fins als nostres dies.

Amb aquests paràmetres inicials, els treballs al carrer Montcada es van incloure al projecte "Anàlisi històrica i arqueològica de l'evolució urbana i rural de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins l'antiguitat tardana", que desenvolupa el Seminari de Protohistòria de la Universitat Rovira i Virgili des de l'any 2004, mitjançant un conveni signat entre l'Ajuntament de Tortosa i la pròpia Universitat.

Aquests treballs arqueològics van estar motivats per les obres de construcció de l'edifici

on es preveia agrupar les delegacions territorials del govern de la Generalitat de Catalunya a les Terres de l'Ebre, al solar ocupat per l'antic Institut d'Ensenyament Secundari al carrer Montcada, iniciant-se els mateixos el mes de març de l'any 2006 i perllongant-se en el temps fins ben entrat l'any 2010.

UBICACIÓ I METODOLOGIA

El carrer Montcada es troba ubicat dins el casc antic de la ciutat de Tortosa, al bell mig del barri del Rastre, a redós d'una de les vessants del Turó del Sitjar.

En aquest sentit, la intervenció prevista, en tractar-se d'una zona situada al casc antic, es va plantejar amb tots els requisits tècnics i científics necessaris, doncs no es va dubtar en cap moment de l'existència de restes arqueològiques importants al subsòl, fet que imposava la realització d'una excavació arqueològica en extensió molt ben estructurada.

Tenint en compte aquests factors, així com les pròpies dimensions del solar, d'aproximadament uns 2700 m², es va decidir seguir una estratègia d'excavació basada en una sectorització de tota l'àrea a intervenir, dividint el solar en cinc sectors proporcionals (1000, 2000, 3000, 4000 i 5000), amb un plantejament de treball que implicava la seva excavació en extensió successiva, de forma que la intervenció es va efectuar de forma continuada a tot el solar. Amb posterioritat es va efectuar un desmuntatge de totes les estructures arqueològiques localitzades, sempre amb la pertinent autorització del Departament de Cultura de la Generalitat. Si bé la profunditat assolida a tot el solar pràcticament arribava als 4 metres, no es va poder esgotar-lo estratigràficament ja que la presència del nivell freàtic al subsòl va impossibilitar una correcta continuació dels treballs.

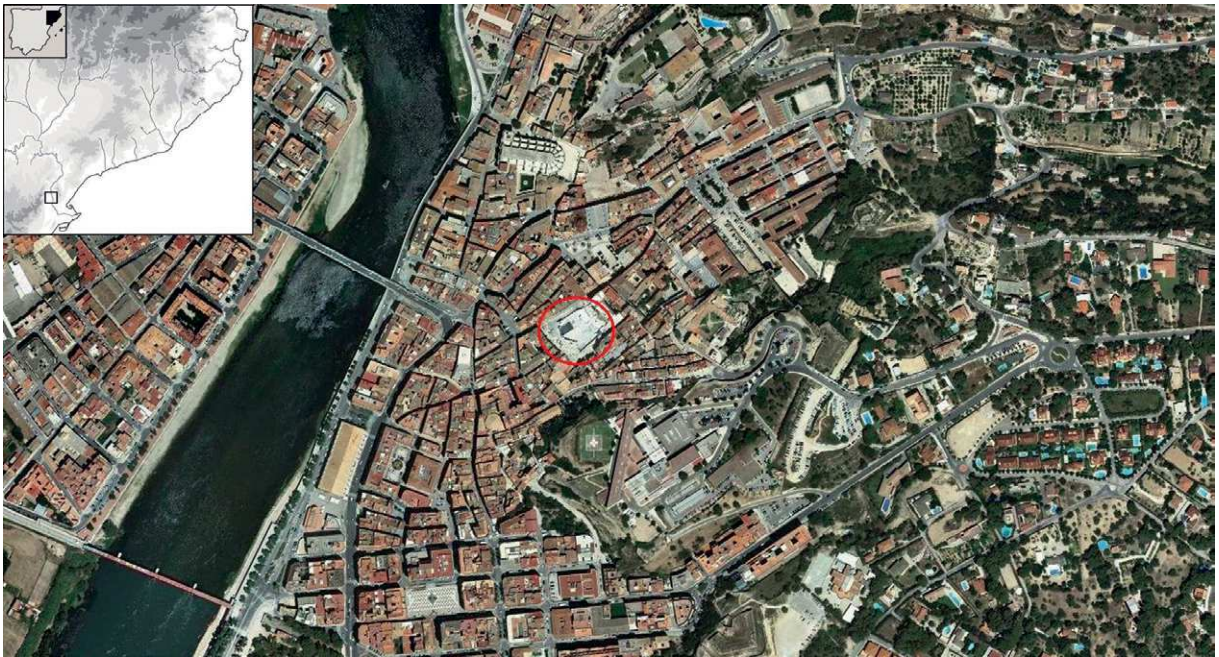

Fig. 1 Vista aèria de la ciutat de Tortosa i ubicació del solar del carrer Montcada

ANTECEDENTS HISTÒRICS I ARQUEOLÒGICS

El carrer Montcada fou durant molt de temps, sobretot al llarg de la Baixa Edat Mitjana i en època moderna, una de les principals artèries urbanes de la ciutat, de caire marcadament nobiliari, ocupant-la diversos edificis on hi vivien algunes de les famílies més importants de la ciutat, com foren els Oliver de Boteller, els Costa o els Montcada (Baila 1999, 164), aprofitant el fet que Tortosa, durant tota l'Edat Mitjana i Moderna, fou una de les ciutats més dinàmiques de tot el llevant Mediterrani peninsular.

A partir del segle XVII, els Pares Jesuïtes arribarien a la ciutat, instal·lant-se preferentment en aquest sector, adquirint diversos solars per tal de bastir-hi els seus edificis. Al solar afectat s'hi va construir una església, l'any 1753, i un convent, edificat set anys més tard, on s'hi exercia també la docència. L'any 1767, mitjançant un decret de Carles III, foren expulsats de la ciutat i totes les seves propietats passaren a mans de l'església, de forma que l'edifici eclesiàstic va continuar mantenint el culte mentre que el convent passava a convertir-se, a partir de l'any 1770, en seminari sacerdotal. Aquest seminari va tenir continuïtat fins a l'any 1808,

moment en el qual fou destinat a usos de caire militar durant un període de set anys, fins que l'any 1815 fou retornat als jesuïtes (Baila 1999, 280).

Fins ben entrat el segle XX no hi ha pràcticament notícies sobre l'ordenació urbana d'aquesta zona, que es mantindrà sense gaires sobresalts fins l'any 1928, moment en el qual s'instal·la en aquest indret l'Institut de Segon Ensenyament, que hi va continuar fins a la creació del nou institut "Joaquim Bau" a Ferreries.

Durant la Guerra Civil Espanyola aquest complex va quedar força malmès, doncs l'església va quedar completament destruïda a l'agost del 1936 i l'Institut va patir greus desperfectes a causa d'una bomba que va explotar al pati central. Des de l'Ajuntament es demanà la reconstrucció, junt amb altres estructures de la ciutat, a les *Regiones Devastadas*, però no va ser possible i va ser reformat pel Ministeri d'Educació. Tot i aquestes reformes, l'Institut es va traslladar a Ferreries i aquest edifici del carrer Montcada va ser ocupat pels alumnes del Col·legi de la Mercè. Tot continuarà igual fins que, a principis dels anys vuitanta del segle passat, l'edifici va començar a amenaçar ruïna i va ser abandonat definitivament. A partir d'aquest

moment fou utilitzat com a magatzem per diferents entitats fins que l'Ajuntament decidí el seu enderroc l'any 2003, destinant-se el solar a zona d'aparcament.

Pel que fa als antecedents de tipus arqueològic, la primera menció a una actuació "arqueològica" de la qual tenim constància, amb certa proximitat al carrer Montcada, està datada al primer terç del segle XVI i menciona uns treballs efectuats al carrer de la Mercè (Despuig 1981).

Ja al carrer on hem efectuat la nostra intervenció, hi ha una referència d'Antoni Gil de Federich segons la qual, durant l'any 1756, al solar on hem treballat, en el transcurs d'unes obres per obrir una sepultura per als monjos del convent jesuïta, van aparèixer "dues gerretes plenes d'ossos i una calavera que, de part a part, estava travessada per un clau de bronze, a un estadi i mig d'home..." (Gil de Federich 1769, 82). Aquestes restes, de cronologia romana, s'havien relacionat amb altres enterraments d'època baix imperial localitzats en indrets propers, cas del temple de la Reparació al carrer de la Mercè, al carrer Mercaders o a l'església de Sant Blai (Baila 1999), precisant una possible àrea de necròpolis que estaria ubicada al costat d'una de les vies principals d'entrada a la ciutat de Dertosa, delimitant d'aquesta manera l'extensió del propi espai urbà.

Amb tot, la majoria d'informació arqueològica disponible correspon a finals del segle XIX i segle XX, sobretot als anys seixanta i setanta d'aquesta centúria. En aquest sentit, cal destacar el paper desenvolupat per personatges com Joan Abril i Guanyabens, arquitecte municipal de la ciutat de Tortosa, Jesús Masip o Ramon Miravall. Aquests erudits locals van recuperar nombrosos materials al llarg de les seves intervencions, dipositant-los a l'antic Museu Municipal de Tortosa. De fet, mitjançant un conveni de col·laboració signat amb l'IMACT, entitat que pertany a l'Ajuntament tortosí, el nostre equip de recerca va inventariar l'any 2003 els fons d'aquest Museu, i aquests materials van poder ser estudiats i classificats.

RESULTATS

Tenint en compte tant els antecedents com la seva ubicació, era quasi bé segur que aquesta intervenció es presentava com una oportunitat única per tal de recuperar una seqüència històrica i arqueològica força dinàmica sobre l'esdevenir de la ciutat des de l'actualitat fins a època romana, amb una continuació estructural constituïda, des d'època més moderna a més antiga, per la construcció de l'Institut d'Ensenyament Secundari, el conjunt conventual jesuïta (segle XVIII), el moment baix medieval amb els grans edificis senyorials (segles XIV-XVII), l'estructuració urbana cristiana posterior a la conquesta, part de la ciutat andalusina, concretament un raval extramurs i, finalment, les restes d'una necròpolis romana baix-imperial de la ciutat de Dertosa.

Època romana

L'ocupació romana del solar ens permet diferenciar dues fases: per una banda, diverses estructures alt-imperials amb una cronologia compresa entre els segles I-II (fase I); per altra banda, l'àrea de necròpolis tardana que s'estén per tot aquest sector a partir del segle IV (fase II).

Si ens centrem en la fase I, cal destacar la localització de sis carreus rectangulars, ben treballats, col·locats al damunt de petites bases de *caementicium* i graves que reposen directament sobre el terreny argilós del subsòl; els eixos d'aquests carreus es troben a distàncies regulars: 6,60 metres d'est a oest i 8,40 metres de nord a sud. Cal mencionar que aquests carreus van descendint de cota de forma progressiva seguint la pendent del propi turó vers el barranc del Rastre, amb un desnivell acumulat de 1,30 metres entre el carreu més elevat i el carreu inferior. Tant les distàncies esmentades com la disposició topogràfica dels mateixos ens fa pensar que ens trobem davant les fonamentacions d'un gran edifici porticat que s'adapta als desnivells i a la topografia existent en aquesta zona concreta de la ciutat. Si tenim en compte la poca potència de les bases

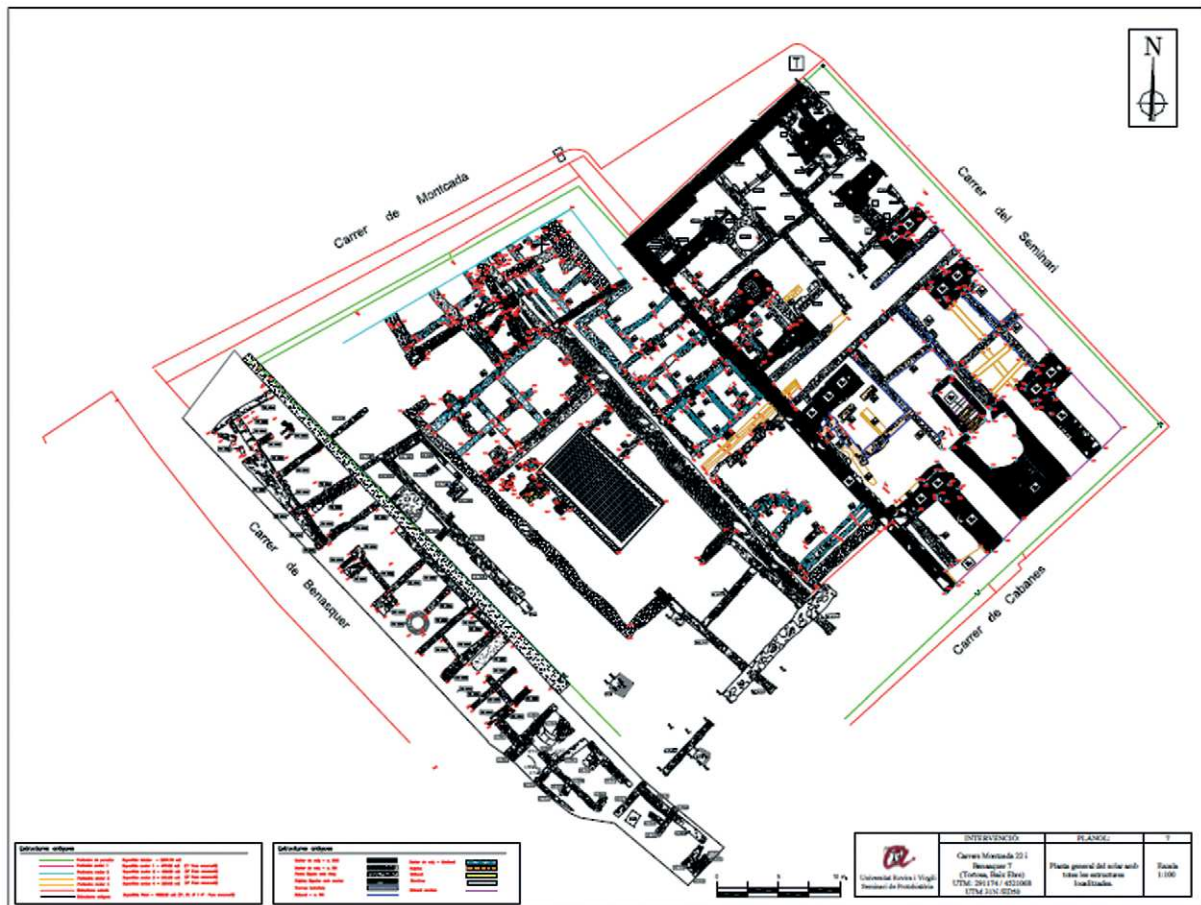

Fig. 2 Planta general del carrer Montcada amb totes les estructures localitzades

de *caementicium*, la inestabilitat del terreny i la distància esmentada entre les bases, el seu alçat no podia presentar elements arquitectònics molt pesats, exclouent així la utilització de materials petris; els carreus funcionarien com a fonamentació de pilars de fusta que suportarien una estructura construïda amb materials lleugers, mentre que la pavimentació probablement seria de terra batuda.

També hem documentat una sèrie de paraments que presenten unes fonamentacions de *caementicium* amb encofrats de calç. Si tenim en compte la seva disposició marcadament lineal, amb murs perpendiculars entre sí que defineixen possibles àmbits més o menys rectangulars, ens podem trobar davant una possible reforma posterior d'aquest gran edifici porticat (les relacions estratigràfiques ens mostren clarament que aquests paraments es construeixen amb posterioritat als carreus), en un moment en que l'activitat comercial de la ciutat demandaria una millora de les instal·lacions. Si bé no

hem trobat cap evidència *in situ* de pavimentacions, la localització d'una gran quantitat de fragments abocats d'*opus signinum* a la mateixa cota on acaben les fonamentacions dels murs ens podria estar indicant el tipus de paviment d'aquests àmbits d'emmagatzematge. Aquest canvi de pavimentació, passar d'uns possibles paviments de terra batuda a uns de probables d'*opus signinum*, també ens podria indicar un canvi en el tipus de mercaderies que s'emmagatzemaven en aquests àmbits. Tot i tractar-se d'una reforma posterior, els materials ceràmics associats a aquests paraments mantenen una cronologia compresa entre els segles I-II: produccions de sigillata sudgàlica (formes Drag. 15/17, 18, 29/37), sigillata hispànica (formes Drag. 27, 24/25, 29, 37) i absència de sigillata africana.

Si ens centrem en la fase II, l'àrea de necròpolis tardana, ja disposàvem de nombroses referències, des de principis del segle XX i sobretot en el transcurs de la dècada dels anys 70, que ens

indicaven que a la zona del barranc del Rastre s'hi ubicava una necròpolis que delimitava la ciutat de *Dertosa* pel seu flanc meridional.

Fig. 3 Carreus i murs romans. Segles I-II

La intervenció al carrer Montcada ha permès corroborar tant la presència d'aquesta àrea de necròpolis extramurs com la seva cronologia tardana (finals del segle IV-segle VI). Els treballs arqueològics han tret a la llum un total de 25 inhumacions, totes elles concentrades a la part més meridional del solar, concretament el punt més elevat topogràficament i el que es troba més allunyat respecte el barranc del Rastre.

Tipològicament, s'han identificat quatre classes d'enterrament. D'una banda, s'ha documentat una tomba construïda amb aparell d'obra que amortitza un dels murs romans més antics; l'enterrament estava cobert per opus *caementicium*, presentava una forma rectangular i el cos estava ubicat al seu interior en decúbit supí, limitat per diverses *tegulae* en tres dels seus costats.

El segon tipus es troba definit per un enterrament en tègules planes verticals disposades a doble vessant, de secció triangular i encaixades per diversos *imbrices* a la seva part superior, mentre que als costats laterals més curts estava capçada per una tègula plana vertical. La soleira o fons de la tomba també estava construïda mitjançant tègules planes disposades horitzontalment; el cos es trobava just al damunt en decúbit supí. Al voltant de les tègules hi havia una petita circumferència de pedres, més o menys ben col·locades, que podrien formar

part de l'enterrament. La tercera tipologia documentada és la dels enterraments en taüt de fusta dipositats a l'interior de fosses i definits per la presència de claus.

Amb tot, la majoria de les inhumacions apareixen en àmfora, documentant-se un total de dotze enterraments d'aquesta tipologia, havent-se documentat fragments del tipus Keay XXV B i Keay XXXV B, de procedència africana i amb una cronologia de finals del segle IV i el segle V; també s'ha documentat el tipus Keay XIII C-D, gran contenidor d'oli procedent de la Bètica, així com restes del tipus Late Roman Àmfora IV (procedent de Palestina), característic del segle V. D'altra banda, la localització d'un contenidor nord-africà del tipus Keay LXI A ens indicaria el moment final d'utilització de la necròpolis, a les darreries del segle VI.

Fig. 4 Exemples d'inhumacions baix imperials (segles IV-VI)

Pel que fa a l'aixovar, en línies generals és bastant pobre. Només cal destacar la recuperació de sis monedes localitzades en una mateixa unitat funerària: tres pertanyen a la seca de *Lugdunum* (Lió) i van ser emeses pels emperadors Gracià (379-383), Teodosi (379-383) i Magnus Maximus (383-388); una altra peça fou encunyada sota el govern d'Arcadi (392-395) a *Heraclea*, mentre que l'altra fou emesa per Teodosi (392-395) a *Cyzicus* o a *Nicomèdia*, a l'Àsia Menor. Finalment, hi ha una moneda encunyada durant el mandat d'Honori (392-395) de la qual no hem pogut determinar la seca. Aquestes monedes defineixen un arc cronològic d'últim quart del segle IV, corrobo-

rant les datacions aportades pels contenidors amfòrics. La resta de les inhumacions no han aportat evidències significatives relacionades amb l'aixovar, es tracta d'una necròpolis destinada a les classes socials baixes.

Un estudi antropològic dels cossos ens ha permès especificar que quinze de les vint-i-cinc inhumacions es corresponen a persones adultes, mentre que vuit pertanyen a enterraments infantils i dues corresponen a nounats. Una dada interessant és la proporcionada per l'estudi de les edats en relació a la mort, destacant curiosament els casos de mort dins l'interval de 6 a 12 anys, o la inexistència de morts més vells de 50 anys; aquest fet pot ser un indicador clar de l'esperança de vida de la població de *Dertosa* en època tardana. Quant a l'anàlisi de l'estat de salut, cal mencionar les profundes patologies dentals dels individus o les fractures cranials *perimortem* que presenten dos d'ells, fractures que podrien trobar-se relacionades amb la causa de la seva mort.

Suburbi andalusí

Malgrat que les dades que tenim encara són insuficients per explicar el seu entramat, un dels aspectes que ningú posa en dubte és tant la ubicació de *Turtuša* com la seva extensió aproximada. El tram urbà andalusí havia de basar-se en l'herència de la ciutat romana, ocupant una estreta plana al·luvial delimitada pel barranc del Rastre al sud-est, el turó de la Suda a l'est, el barranc del Célio al nord i la façana fluvial del riu Ebre a l'oest (Martínez 1994, 331; 1997, 113).

L'altra principal font d'informació per conèixer aquest moment històric són les descripcions que ens han llegat els autors andalusins, que ens permeten, d'una manera general, proposar quina hauria estat l'extensió de la madina islàmica i distingir els seus elements més característics. A la seva obra *Kitab ar-ravd al-mitar*, Al-Himyari situa l'alcassaba sobre un gran tossal (el turó de la Suda): "la ciutat s'estén a l'oest i al nord de la suda i posseeix una muralla de pedra (re)construïda pels omeies segons un ti-

pus (de traçat) molt antic (...). Té quatre portes, totes revestides de ferro, ravals als barris nord i sud i drassanes; tot el conjunt és voltat d'una muralla fortificada (re)construïda per Abd al-Rahman ibn al-Nazzam (...)" (Bramon/Millàs 2000, 126). En el mateix text, Al-Himyari també esmenta l'existència d'unes drassanes, construïdes l'any 944, relacionant aquest fet amb la importància comercial que té la ciutat, sobretot pel que fa a l'exportació del pi vermell del Ports de Beseit com una de les mercaderies més preuades del territori, així com amb la seva posició estratègica com a ciutat de frontera respecte els regnes cristians, al *Targ al-Ala*, fet que li permetia controlar tota aquesta franja costera del nord-est peninsular i tot el volum de trànsit mercantil des del mar Mediterrani cap a l'interior de la Península. Altres dades que apareixen al text són l'existència d'una mesquita Aljama amb cinc naus i un ampli pati, erigida l'any 955 sota la supervisió del califa 'Abd al-Rahman III, i la presència de quatre banys i un mercat. Si bé aquestes referències escrites ens presenten una ciutat força important, amb un desenvolupament urbanístic complex i dotada dels elements característics de les ciutats andalusines, de moment aquesta descripció no s'havia contrastat des d'un punt de vista arqueològic ja que les dades eren parcials i fragmentàries.

Els treballs arqueològics al carrer Montcada han tret a la llum les restes d'un barri bastit extramurs, al sector meridional, amb una urbanització que comença a la segona meitat del segle XI.

El primer element destacable d'aquest suburbi meridional és la seva estructura urbana.

No ens trobem amb un urbanisme incipient, sense cap organització de l'espai i amb un creixement incontrolat, sinó tot al contrari: les restes arqueològiques del carrer Montcada mostren una organització urbana que respon a una planificació prèvia de l'espai, amb un sistema ortogonal de carrers que delimiten una sèrie d'àmbits, bé amb una funcionalitat domèstica o artesanal, que s'adapten a una estructura urbana dotada d'un sistema de clavegueram.

Al carrer Montcada hem documentat dos car-

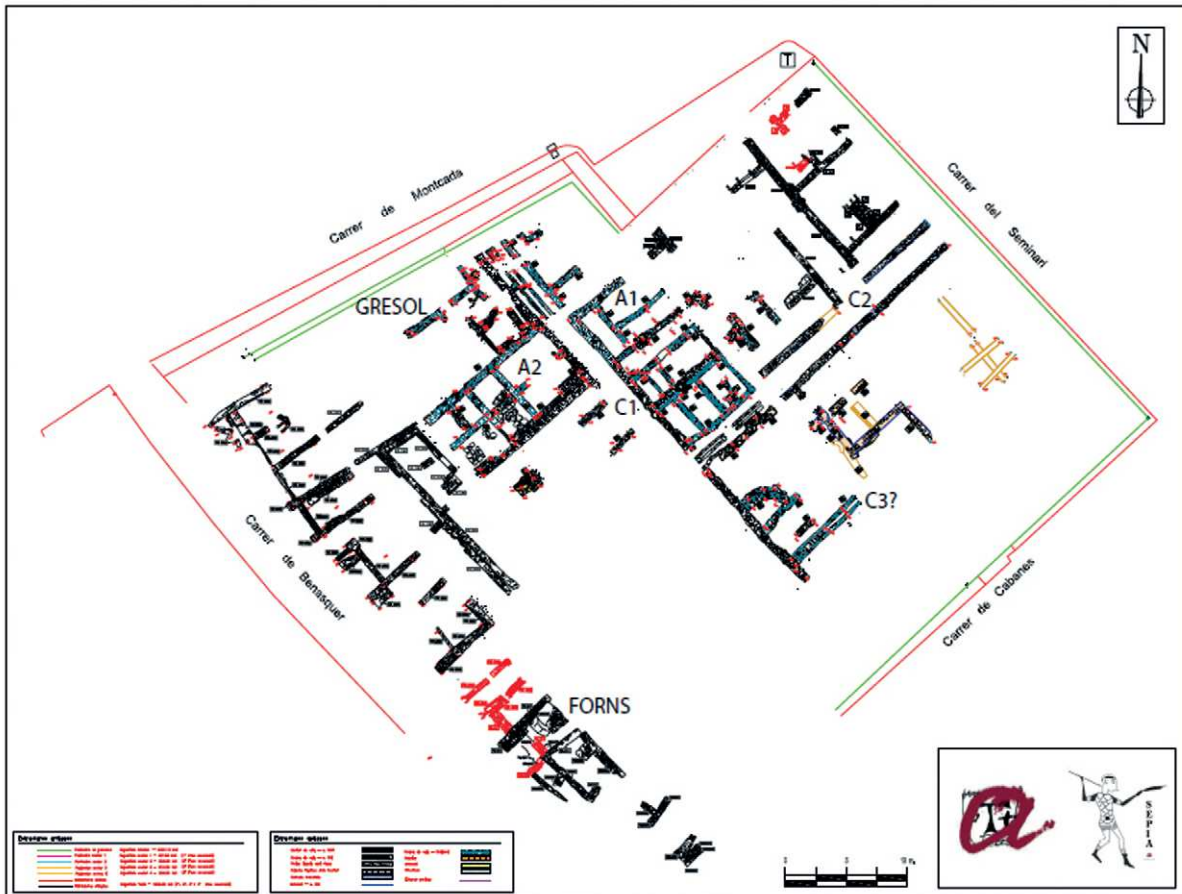

Fig. 5 Planta amb les estructures del raval andalusí (segles XI-XII)

ners de traçat segur. El carrer 1 (C1), perpendicular a l'actual carrer Montcada, de direcció nord-oest / sud-est, presenta una amplada que oscil·la entre 1,98 i 1,69 metres i una llargada de 25 metres, mentre que el carrer 2 (C2), paral·lel a l'actual carrer Montcada, presenta una amplada que oscil·la entre 1,92 i 1,82 metres i una llargada superior als 27 metres. Aquestes vies C1 i C2, força estretes i perpendiculars entre sí, formen una cruïlla en angle recte molt ben definida, punt en el qual s'han localitzat les restes molt malmeses de pavimentacions de terra batuda, reformes successives d'una mateixa via. Aquests carrers s'adapten perfectament a l'orografia del terreny per tal de facilitar l'evacuació de les aigües residuals, doncs C1 presenta un lleuger pendent descendent des de la vessant del Turó del Sitjar en direcció al barranc del Rastre, mentre que C2 té una lleugera inclinació seguint l'orientació del barranc en direcció al riu Ebre. Relacionat amb aquest aspecte, s'ha documentat a tots els

carrers una complexa xarxa de clavegueram, constituïda per canalitzacions —clavegueres— construïdes mitjançant parets de lloses laterals lligades amb morter de calç, cobertes per grans lloses de pedra planes i amb una base interna o solera sense pavimentar, excavada directament al subsòl. Les clavegueres principals (C1 i C2) presenten una amplada que oscil·la entre els 70 i 78 cm, trobant-se ubicades al bell mig del carrer, equidistants de les respectives façanes. També hem localitzat una claveguera secundària, molt més estreta (50 cm) que uniria la canalització principal amb tots aquells àmbits que no tenen comunicació directa amb el carrer principal, ja que a ella s'hi connecta una petita conducció formada per teules circulars i que hem interpretat com una sortida d'ús domèstic. En canvi, a les façanes dels dos carrers principals s'hi poden observar diversos desguassos (quatre a la façana de C1 i dos a la de C2), que mitjançant conduccions formades per teules que no s'han conservat permetrien

una evacuació directa de les aigües residuals. Un sistema de clavegueram d'aquestes característiques el trobem a la ciutat de Lleida al primer terç del segle XI (Lorient 1990, 110) i respon a un moment de consolidació de la pròpia ciutat, tal com fa notar Lorient: "(...) la creació d'una infraestructura d'aquest tipus reflecteix un gran control, i una forta inversió per part de les autoritats públiques, en un moment de total consolidació de la ciutat (...)" (Lorient 1990, 46). Aquesta estructura urbana que neix en època andalusina es mantindrà, posteriorment, durant l'etapa de dominació cristiana, i fins i tot encara es pot observar en l'urbanisme actual de la ciutat de Tortosa, ja que alguns carrers de la zona del Rastre són una prolongació dels esmentats carrers andalusins.

Les estructures andalusines documentades al carrer Montcada són paraments de maçoneria que presenten un morter de calç molt fi, molt típic, si bé en alguns casos, sobretot

en els sòcols, el material emprat per a la seva construcció és el fang. Algunes d'aquestes construccions presenten enlluïts, o bé un simple arrebossat amb una capa molt fina de calç, o bé alguns exemples amb diversos fragments d'un estucat de color blanc molt fi, associat al paviment que conforma el nivell d'ús de l'àmbit. En aquests casos, aquest estucat hauria de cobrir bona part de l'alçat ja que se n'han localitzat una gran quantitat de fragments desfets en els nivells que amortitzen aquestes habitacions; si bé el color més utilitzat en aquest tipus d'estucats és el blanc, també tenim alguns exemples d'un color vermell vinós. Pel que fa a les obertures, el nombre de portes documentades en relació a la quantitat d'estructures localitzades és molt escassa; aquestes presenten una aparença molt senzilla, sense cap element decoratiu, tant en el llindar com en els brancals, i la seva amplada no sobrepassa en cap cas els 90 cm.

A nivell de pavimentacions n'hem documentat

Fig. 6 Detall d'una de les illes de cases andalusines al creuament de carrers.

quatre tipologies diferents. En primer lloc els sòls de terra batuda, bastant fragmentats degut a la seva pròpia fragilitat; en alguns casos presenten interessants superposicions en espais reduïts que responen a les pròpies reformes efectuades en aquests àmbits. Aquests nivells de terra batuda sempre els trobem associats a sengles llars de foc, en algun cas fins i tot amb elements ceràmics *in situ*, fet que ens fa pensar que es tracta de paviments utilitzats en les estances d'ús domèstic (unitats d'hàbitat). En segon lloc tenim diversos exemples de sòls de morter de calç, blanquinosos, molt fins. Cal destacar el fet que cap d'aquestes pavimentacions apareix associada a llars de foc; aquest fet, juntament amb les pròpies dimensions de les habitacions on s'han localitzat, ens fa pensar que ens trobem davant d'estances destinades a usos més artesanals o bé d'emmagatzematge (unitats de producció), documentant-se d'aquesta manera una distinció dels espais en funció del tipus de pavimentació existent. És important observar com aquestes unitats d'hàbitat es troben més concentrades a la meitat sud del solar, mentre que les unitats de producció es concentren majoritàriament a la meitat nord. També tenim dos exemples on només s'observa una capa de calç que correspon al nivell de preparació, tot i que en aquesta s'hi veuen les marques o empremtes en negatiu de grans rajoles quadrangulars que formarien el paviment pròpiament dit que no s'ha conservat, així com també les restes d'un enllosat amb grans lloses planes de pedra col·locades a sobre d'un nivell de preparació a base de morter de calç. Aquests espais, de dimensions considerables, els identifiquem com a patis oberts de dues cases. Amb posterioritat, dins el mateix període andalusí, tot aquest sector experimentarà una gran modificació i aquests amplis espais enllosats es compartimentaran en tota una sèrie d'habitacions més reduïdes que seran reutilitzades o bé amb funcions de caire més artesanal o bé amb funcions d'emmagatzematge.

Un dels elements estructurals més significatius d'aquest període cronològic andalusí el con-

formen dos forns de combustió que apareixen superposats entre sí; aquestes reformes, que d'entrada ens indiquen dos moments de funcionament diferenciats, també responen a una funcionalitat diversa d'aquestes estructures. El forn més antic (forn 1) presenta una disposició en forma "de campana": l'estructura estaria formada per quatre elements semicirculars, dos a cada costat, separats per una franja central estreta i allargada que discorre d'un extrem a l'altre i connecta amb una cubeta final, més gran que les altres, que conformaria el tancament d'aquesta estructura. Aquestes cubetes o elements semicirculars presenten una petita capa interna d'argila completament cremada, molt compacta, i una franja exterior argilosa amb graves sense arribar a la consistència de la capa interna; la seva amplada oscil·la entre els 28 i els 34 cm, mentre que la seva llargada oscil·la entre els 24 i els 47 cm, amb una profunditat aproximada d'uns 60 cm. Aquests elements semicirculars anirien coberts per una mateixa capa d'argila compactada disposada en forma de volta, mentre que la seva part frontal està construïda intencionadament amb un lleuger pendent que aniria descendint de forma progressiva fins a connectar amb aquest espai central allargat. Cal mencionar que en l'espai que resta entremig de les cubetes adjacents s'han documentat unes petites concavitats quadrangulars que es podrien interpretar com els suports per aguantar algun tipus de graella. Si bé la seva interpretació encara ens planteja certs dubtes, sobretot per la inexistència de restes en el seu interior, aquests suports de graella podrien correspondre a un petit forn de producció ceràmica.

El forn de combustió més modern (forn 2) es localitza just al damunt del primer, i la seva construcció implica la destrucció parcial del forn 1 i el consegüent abandonament de l'estructura. La seva tècnica constructiva és similar a la descrita pel forn 1, i el fons o solera d'aquesta estructura està excavada directament al subsòl argilós. La seva forma és bastant irregular, amb un costat més ample que l'altre. El principal problema que se'ns planteja en

Fig. 7 Forn andalusí, possiblement un forn ceràmic

aquest moment és saber quina funcionalitat tenia aquest forn. Si bé les restes recuperades en el seu interior són pràcticament nul·les, la gran quantitat d'escòries de ferro localitzades en una àrea adjacent i contigua a aquesta estructura ens podria estar indicant la presència d'un possible complex industrial destinat a la metal·lúrgia del ferro, amb zones destinades al tractament i producció d'aquest metall (forn 2) i zones destinades al seu emmagatzematge. La seva última reutilització serà com a abocador ceràmic, amb un abandó en el transcurs del segle XII. Relacionat amb aquesta activitat artesanal, cal mencionar també la recuperació de diversos fragments corresponents a dos gresols.

El repertori ceràmic és molt homogeni, amb un horitzó cronològic comprès entre el segle XI i la primera meitat del XII. El segle XI el trobem representat per fragments de ceràmica vidriada en verd i manganès, alguns amb el característic perfil trencat i els feixos de línies

en la part superior de la panxa que remetent a la producció de safes mallorquina; també són abundants les safes vidriades en melat, sovint amb perfils trencats per una carena, així com les gerretes de vora recta, coll cilíndric o de parets lleugerament divergents i base plana amb decoració de línies horitzontals en òxid de manganès sota la vora i a la part superior de la panxa, forma típicament califal. S'han trobat alguns exemples de gerreta amb apèndixs decoratives a les nanses i recobertes amb engalba vermella. En canvi, la corda seca parcial és molt esporàdica. És destacable la concentració abundant de fragments de rotllos i ferreguets, així com algun fragment de gresol amb restes de vidriat adherit que indicarien la proximitat d'algun taller de ceramista, si bé aquest encara no ha estat localitzat.

Els nivells del segle XII els trobem definits tant pels fragments amb decoració a la corda seca parcial com pels vidriats verds i melats monocroms o les gerretes de coll bombat; també

són molt abundants les vores amb motlures o de secció triangular. També tenim documentades diferents tipus d'olles: les que presenten coll convex i vores rectes inclinades enfora, les que tenen un perfil en S amb o sense escotadura a la part superior de la panxa, a vegades amb vidriat interior marró o melat, i les que tenen un coll cilíndric amb acanalats. Quant als cadufs, tenim molts exemples amb vores amb escanyament a sota i bases en punxa o bases planes.

Ocupació baix-medieval i moderna

Després de l'ocupació cristiana, efectuada el 30 de desembre de 1148 per part del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, la ciutat de Tortosa no va experimentar, a nivell urbanístic, canvis substancials. La zona del Rastre no va ser una excepció, i al llarg dels segles XII i XIII no s'observa cap reforma important al sector de Montcada, on es manté l'estructura urbana heretada d'època andalusina.

A partir del segle XIV Tortosa experimentarà un considerable augment de la seva població, fet que anirà acompanyat d'un creixement del seu perímetre urbà. Al sector del Rastre es basteix un nou recinte emmurallat i s'amplia en direcció sud-est, incloent noves zones com el Turó del Sitjar o l'actual barri del Temple. A partir d'aquest moment, tota aquesta zona del Rastre queda inclosa dins el nou recinte fortificat, passa a formar part del nou espai urbà intramurs. Amb el pas del temps, tota aquesta àrea ocupada pel carrer Montcada es va enobrint amb la instal·lació de diverses famílies distingides, deixant de ser una zona d'important activitat econòmica per convertir-se en una zona residencial ubicada al bell mig del nou circuit emmurallat de la ciutat.

Si bé alguns dels carrers documentats en època andalusina continuen en funcionament, la posició dels desaigües i dels llindars de les portes documentades ens indiquen un augment de la cota d'ús, associat a un abandonament de la xarxa de clavegueram andalusina sense documentar-se cap nova reforma de les infraestructures.

L'antic urbanisme andalusí dona pas a noves unitats d'hàbitat de grans dimensions, equiparables a palaus nobles, que només respecten les parets mestres de les edificacions anteriors i la trama urbana existent. Hem diferenciat tres grans recintes nobiliaris anomenats respectivament P1, P2 i P3.

L'edifici P1, al sector sud-est del solar, es un clar exemple de palau de tipus mediterrani, amb un pati central que compliria les funcions d'element distribuïdor i una sèrie d'estances de funcionalitat diversa que s'articulen al seu voltant. A la façana d'aquest edifici encara es conservava una magnífica porta noble formada per quatre carreus treballats que definien el llindar i els brancals. Aquesta portalada comunicaria directament amb el pati central a través d'un passadís rectangular. Tot i que gran part d'aquest pati es va veure afectat per la construcció posterior de la cripta de l'església jesuïta al segle XVIII, encara s'han pogut documentar una sèrie d'estances articulades al seu voltant (dues al seu costat dret i dues a l'esquerra) que creiem respondrien a habitacions de serveis (cuines, magatzems, cellers, etc.). Malauradament, no es van documentar ni pavimentacions ni prou indicis per poder precisar la funcionalitat dels àmbits.

L'edifici P2 (ubicat en front de P1) és el que presenta un millor estat de conservació, amb una planta delimitada en tres dels seus quatre costats i una àrea habitable superior als 460 m². Tenim documentades les dues línies de façana, la principal comunicant amb el carrer Montcada i on hem documentat una obertura de 1,90 metres que relacionem amb un possible accés al trànsit rodat. La seva distribució interna seria semblant a la dels altres palaus, amb un pati distribuïdor central i la resta d'àmbits destinats al servei distribuïts al seu voltant. S'observen fonamentacions amb un carreu treballat al damunt que podrien correspondre a arrencaments d'arcades que comunicarien alguns d'aquests àmbits del palau.

Si bé l'últim dels palaus és el que presenta un estat més parcial, podem destacar la localització d'un àmbit rectangular amb una pavimen-

Fig. 8 Palau P1 amb la porta d'accés i fonamentacions de l'església jesuïta

tació formada per petits còdols de riu disposats de cantell en disposició horitzontal, amb tres línies en sentit vertical disposades a intervals més o menys regulars. Aquest espai l'hem interpretat com un pati obert.

Al llarg del segle XVII, la disposició geogràfica de Tortosa, estratègicament força important, la dota d'una categoria de plaça forta amb una intensa participació en tots els conflictes bèl·lics que sacsejaren el Principat, com és el cas de la Guerra dels Segadors, motiu pel qual augmenta considerablement la seva població, mantenint-se però inalterable el perímetre emmurallat, amb la qual cosa la ciutat es troba ofegada a l'interior de les seves defenses. Aquest fet tindrà incidències al sector del Rastre, implicant una sèrie de transformacions en alguns dels edificis senyorials d'aquesta zona, convertint-se en cases plurifamiliars a través d'una sèrie de modificacions internes. En aquest sentit, la portalada noble existent al palau P1 es tapiarà, perdent la seva funció com a

accés; aquest fet es veu complementat amb la creació d'un nou mur de tancament al passadís d'entrada de l'edifici, habilitant d'aquesta manera dues estances noves en aquest espai. En altres habitacions també hem observat petits paraments, molt més rudimentaris, que subdivideixen els àmbits existents fins al moment. Les produccions ceràmiques es corresponen, majoritàriament, a vaixel·la comuna, de cuina, tot i que acompanyada per produccions de tipus més fi. Abunden els exemplars en verd i manganès, que ens marquen els segles XIV i XV, les produccions de reflexos metàl·lics durant els segles XVI i XVII, i les de blau català, ja presents en el segle XV, però en evolució constant fins al segle XVIII. Una de les formes més persistents al llarg de tot aquest període és l'escudella hemisfèrica, acompanyada d'orelles més o menys desenvolupades, encara que també és destacable l'abundància de gibrells.

Complex jesuïta

Al llarg del segle XVIII tot aquest sector de la ciutat pateix una enorme transformació com a conseqüència de la construcció d'un gran complex conventual jesuïta format per una església i un convent. Aquest fet trencarà la homogeneïtat urbanística existent en èpoques anteriors, però al mateix temps ha permès la seva perduració.

S'han pogut documentar totes les potents fonamentacions de l'edifici eclesiàstic, una església barroca de planta basilical, amb una nau central de 9,40 metres d'amplada i unes naus laterals de 3,85 metres; les dimensions totals del temple són de 17 metres d'amplada i una llargada superior als 37 metres, sense indicis de transsepte. Així mateix es conservava la pavimentació de rajoles catalanes a excepció de la zona de la cripta a la qual s'hi accedia mitjançant unes escales. La cripta estava construïda amb volta de canó, molt deteriorada i reomplerta amb material constructiu modern provinent de l'enderroc del propi edifici. Si fem cas a descripcions i fotografies antigues, hi havia dues torres que flanquejaven l'entrada i un cimbori a la zona del creuer (elements que no han estat localitzats).

A la resta del solar (part central i sector nord-oest) es conservaven les estructures relacionades amb el convent que formava part d'aquest gran complex, tot i que posteriorment va ser reconvertit en Seminari Pontifici i finalment en Institut d'Ensenyament Secundari. Aquest edifici girava entorn un pati central o claustre, sota el qual s'ha localitzat un dipòsit rectangular de grans dimensions bastit amb la mateixa tècnica constructiva que presentava la cripta de l'església (coberta amb volta de canó i rajoles col·locades de cantell, mentre que les parets presentaven grans lloses de pedra, quadrangulars o bé rectangulars, a la seva cara interna).

En un dels àmbits del convent es va recuperar una làpida mortuòria corresponent a un alt càrrec militar relacionat amb la Guerra de Successió (1704-1714), tot i que es trobava fora

de context, abocada, fet que no ens permet afirmar si realment en algun moment va estar situada a l'interior del convent, malgrat que les seves dimensions i pes semblen indicar-ho així. La inscripció conté la llegenda: *Aquí iaxze Don Eugenio de Yepas y Roxas Cavallero del Orden de Santiago Rexidor (de la) ciu(dad) de Murcia y veintiquatro de la de Jaen y Comisario Real de Guerra de los exercitos de Su Magd. Catol. Murio a 20 de Abril. De 1710.*

Les produccions ceràmiques estan representades per plats decorats en blau català, molts d'ells dels anomenats "de la ditada", amb diversos motius vegetals i sanefes, freqüents entre les darreries del segle XVII i el segle XVIII. També són representatius els bols decorats en blau català que compten amb la llegenda "COMPANIA", que fa al·lusió al mateix nom de l'orde, la Companyia de Jesús, i dels que se n'han trobat quatre exemplars.

OBSERVACIONS FINALS

Possiblement, el factor més rellevant de la intervenció efectuada al carrer Montcada de Tortosa és, tal com hem indicat, que es tracta d'una excavació arqueològica que es porta a terme al bell mig del casc antic de la ciutat aplicant totes les tècniques analítiques a l'abast de la investigació actual i en un solar d'una extensió suficient com per intentar reconstruir alguns aspectes rellevants de l'evolució urbana de Tortosa.

A nivell romà, la disposició topogràfica de les restes estructurals ens permet pensar que es tractaria de les fonamentacions d'un gran magatzem o horrea que podria imitar l'estil del famós *Porticus Aemilia* del port fluvial d'Ostia. Es pot pensar en un edifici porticat que disposaria de diverses naus, més aviat estretes i allargades (forma rectangular) i que hauria d'estar relacionat amb el port fluvial de la ciutat de Tortosa, més si tenim en compte la poca distància entre les restes documentades i el riu Ebre: en línia recta, la distància existent entre el solar del carrer Montcada i l'actual llera del

riu Ebre es troba entre els 220 i els 245 metres. Cal mencionar que la dinàmica observada al carrer Montcada (i que també es repeteix al carrer de Sant Felip Neri o al carrer de la Mercè) ens porta a pensar que tot aquest sector meridional de la ciutat de Dertosa es troba ocupat per zones d'hàbitat i emmagatzematge fins al segle II; en aquest moment es produeix un abandonament progressiu d'aquesta zona, es deshabita i ja no tornem a trobar indicis fins a l'època tardana, a partir del segle IV, quan tota aquesta zona meridional és ocupada per una extensa àrea de necròpolis, fet que ens mostra una clara regressió de l'espai urbà de la ciutat en època tardana.

Cal destacar, sobretot, la part medieval, especialment la d'època andalusina, amb la localització del suburbi ubicat al sector meridional, barri extramurs que situem cronològicament a mitjans del segle XI, habitat per gent humil i dedicat a activitats econòmiques. Es tracta d'un raval amb una estructura urbana molt ben definida formada per carrers perpendiculars entre sí, als quals s'hi adapten els espais destinats a usos domèstics (illes de cases) o bé artesanals (zones d'emmagatzematge, de producció ceràmica o de producció metal·lúrgica), planificat en carrers ortogonals per evitar un posterior creixement desordenat. Malauradament, la posterior ocupació cristiana i, sobretot, les restes modernes i les fonamentacions del complex jesuïta no ens permeten precisar o interpretar amb claredat les dimensions i complexitat de les possibles cases que conformaven aquest barri; no disposem del perímetre complet de cap d'elles.

Aquestes restes islàmiques del carrer Montcada, significatives per sí soles, tenen relació amb altres estructures localitzades en indrets propers, per exemple les del pati de l'antic Convent de Sant Joan de Jerusalem (Bea/Vilaseca 2000), les de la Plaça dels Dolors (Sardà 2007) o les del carrer de la Mercè (Montañès 2004), conformant totes elles part d'aquest raval meridional, un barri extramurs de considerables dimensions que quasi podria arribar a duplicar l'extensió inicial de la madîna. Aquest fet no-

més es pot concebre en un moment de consolidació de la ciutat que es produiria al llarg del segle XI i es mantindria fins a la conquesta feudal. Aquest fenomen de creació de ravals a l'abric de la madîna també el trobem en altres ciutats que formen part de la Marca Superior i que han heretat una estructura urbana antiga, doncs les ciutats de nova fundació, els recintes emmurallats de les quals inclouen zones ermes amb previsió d'un creixement de la població, no tenen documentats els ravals fins després de la conquesta cristiana (Corral Lafuente 1987, 39-40). Tot i que alguns autors afirmen que a principis del segle XI es viu un moment de crisi en moltes ciutats de la Marca Superior, provocant una regressió i un despoblament dels seus ravals com a conseqüència del pas d'un poder central a diverses sobiraniaes independents (Corral Lafuente 1987, 40), creiem que aquest no és el cas de Tortosa, ciutat que experimenta un fenomen totalment contrari, amb un desenvolupament equiparable al de la ciutat de Lleida, en aquest cas motivat per un procés d'afermament del poder local enfront del control que exercia la taifa de Saragossa (Lorient 1990, 46).

Aquesta organització urbana del segle XI, fossilitzada, es convertirà en la base de la trama urbanística posterior, almenys fins al segle XVIII, l'empremta de la qual es conserva encara avui en dia a la ciutat. La construcció del complex jesuïta al segle XVIII trençarà aquesta continuïtat urbanística però permetrà, al mateix temps, la seva perduració fins a l'actualitat.

BIBLIOGRAFIA

- ABRIL, J. 1931, *Un Capítol de la meua actuació a Tortosa*, 3ª edició, Tortosa, Impremta de Herardo.
- AGUAROD, C., ERICE, R. 2008, El port de Caesaraugusta, *Citerior*, 4, 97-117.
- ALMERICH, P. 1998, *Les cases de religiosos a Tortosa*, Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosense.
- ARBELOA, J.V.M. 2008, Dertosa a l'antiguitat. Aspectes d'una estructura urbana incògnita, *Citerior*, 4, 79-96.
- BAILA, M.A. 1999, *La ciutat de Tortosa. Evolució del seu espai urbà*, Vinaròs, Ed. Antinea.
- BALANÀ, P. 1997, *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, Col·lecció Nissaga núm. 13.
- BAYERRI, E. 1960, *Historia de Tortosa y su comarca*, Tortosa, VIII Vols.
- BEA, D., DILOLI, J., GONZÁLEZ, A., VILÀ, J. 2010, Excavacions arqueològiques al solar de l'antic Institut d'Ensenyament Secundari del carrer Montcada de Tortosa (Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia*, 2008-2009, 59-85.
- BEA, D., DILOLI, J., FERRÉ, R., GONZÁLEZ, A., KIRCHNER, H., VILÀ, J., VIRGILI, A. 2011, L'Urbanisme del suburbi meridional de la ciutat de Tortosa en època medieval (segles XI-XIV). La intervenció arqueològica efectuada al carrer Montcada de Tortosa (Baix Ebre), *Actes IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya, (Tarragona 2010)*, Tarragona, 497-510
- BEA, D., VILASECA, A. 2000, L'excavació arqueològica al Pati de l'Antic Convent de St. Joan de Jerusalem i de l'Orde de Malta, de Tortosa (Baix Ebre). Nota preliminar, *Nous Col·loquis IV*, 85-96.
- BRAMON, D. 2002, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Barcelona, Eumo editorial i Institut d'Estudis Catalans.
- CORRAL, J.L. 1987, El sistema urbano en la marca superior de Al-Andalus, *Turiaso*, 7, 23-64.
- DESPUIG, C. 1981, *Los Col·loquis de la insigne Ciutat de Tortosa*, Barcelona, edició a cura d'Eulàlia Duran, Universitat de Barcelona, Dept. de Filologia Catalana.
- GIL DE FEDERICH, A. 1769, *Reflexiones sobre los Diálogos de Despuig*, edició de 1985 a cura de Ramon Miravall, Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosense.
- GIRALT, J. 1987, La ceràmica islàmica de Balaguer (Lleida), *Boletín de Arqueología Medieval*, 1, 25-37.
- HERNÁNDEZ, F.X. 2003, *Història militar de Catalunya. La defensa de la terra*, Vol. III, Barcelona, Rafael Dalmau editor.
- KIRCHNER, H. 1990, *Étude des céramiques islamiques de Shadhfilah (Setefilla, Lora del Río, Séville)*, Lyon.
- KIRCHNER, H. 2002, *La ceràmica de Yàbisa. Catàleg i estudi dels fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, Eivissa, Govern Illes Balears.
- LORIENTE, A. 1990, *L'horitzó andalusí de l'antic Portal de Magdalena*, Lleida, Monografies d'Arqueologia Urbana, 2.
- MANZANO, E. 2006, *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de Al-Andalus*, Barcelona, Ed. Crítica.
- MARTÍNEZ, J. 1994, Aproximació de la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica, *Butlletí Arqueològic*, 15, 331-337.

- MARTÍNEZ, J. 1997, La ciutat islàmica, in Pladevall (dir.), *Catalunya Romànica. Tortosa i les Terres de l'Ebre. Volum 26*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 111-114.
- MASSIP, J. 1987, *Un quart de segle del Museu i Arxiu Municipal de Tortosa*, Tortosa, Ajuntament de Tortosa.
- MAZZOLI-GUINTARD, C. 1996, *Villes d'al-Andalus. L'Espagne et le Portugal à l'époque musulmane (VIIIe-XVe siècles)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes.
- MIRAVALL, R. 1984, Intervenció arqueològica al sòl del Patronat de Tortosa, *Quaderns d'Història Tarraconense IV*, 207-223.
- MONTAÑÉS, M.C. 2004, *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al carrer de la Mercè, 6 de Tortosa. 2002-2003. Tortosa-Baix Ebre*, Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- NAVARRO PALAZÓN, J. 1986, *La ceràmica islàmica en Múrcia*. Vol.1 Catálogo. Múrcia.
- NAVARRO PALAZÓN, J., JIMÉNEZ CASTILLO, P. 2007, Algunas reflexiones sobre el urbanismo islámico, *Artigrama*, 22, 259-298.
- NAVARRO, S. 2008, *Les necròpolis romanes de Dertosa (Tortosa, Baix Ebre). Estudi dels recintes funeraris i la seva interrelació amb la ciutat*, Tarragona, treball de Màster Interuniversitari d'Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili.
- REMOLÀ, J.A. 2000, *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII D.C.*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Col·lecció Instrumenta, 7.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. 1988, Algunas observaciones sobre la decoración cerámica en verde y manganeso, *Cuadernos de Madinat Al-Zahra*, 1, 125-137.
- SARDÀ, S. 2007, *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada a la Plaça dels Dolors de Tortosa (Baix Ebre)*. 2005, Arxiu del Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya.
- TED'A 1989, *Un abocador del segle V D.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Tarragona, Memòries d'excavació, 2.
- VIDAL, J. 2007, *Les muralles medievals de Tortosa*, Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosense.
- VIRGILI, A. 1995, Conquesta i feudalització de la regió de Tortosa. 1148-1200, *Recerca*, 1, 33-50.
- VIRGILI, A. 1997, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- VIRGILI, A. 2001, *Ad detrimentum ȳspanie. La conquesta de turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, Ed. Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València.
- VIRGILI, A. 2001, *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1193-1212)*, Barcelona, Episcopat de Gombau de Santa Oliva, Fundació Noguera.